

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

**AZIZXON QAYUMOVNING 95 YILLIGIGA
BAG'ISHLANGAN**

**“AKADEMIK AZIZXON QAYUMOVNING
ILMIY-IJODIY MEROSI”**

MAVZUSIDAGI RESPUBLIKA ILMIY-AMALIY ANJUMANI

2021-YIL 25-YANVAR

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT O‘ZBEK
TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

Azizxon Qayumovning 95 yilligiga bag‘ishlangan

**“AKADEMIK AZIZXON QAYUMOVNING
ILMIY-IJODIY MEROSI”**

mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

2021-yil 25-yanvar

TOSHKENT – 2021

3. Imonberdiyev X. Garoyibkent xangomalari. — Toshkent: chulpon, 1994. — B. 63.

4. Рустам Назар. Рангли фаввора. У. Шукуров. Болари ва чумоли. — Тошкент: Чўлпон, 1991. — Б. 40.

5. Хотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли лугати. Тошкент: Ўқитувчи, 1983. — Б. 373.

HUVAYDO SHE'RIYATIDA AN'ANAVIY OBRAZLAR

Nazarova Dilafruz

ToshDO'TAU o'qituvchi

An'ana adabiyot va san'atning barcha turlariga tegishli bo'lgan ijodiy jarayon. Bunda ijodkor o'zidan oldin ijod qilgan salafarlari tomonidan avloddan-avlodga o'tib kelayotgan mezon va qoidalariga asoslanib, ularning ba'zi tomonlarini ijodiy ishlaydi, qayta yaratadi, takomillashtiradi. Badiiy ijodda, ayniqsa, she'riyatda bu hodisa kengroq ko'lamda aks etadi.

Huvaydo ijodida Ibrohim Adham shaxsi, uning oliyjanob insoniy fazilatlarini, tavsifi alohida o'rin tutadi. Shoir butun hayoti davomida xuddi Ibrohim Adham singari mard, saxiy, halol va xudojo'y bo'lishga intilgan. Ibrohim Adham Huvaydoning eng sevimli qahramoni, Olloh ishqini yo'lidagi fidoyilik timsoli. Ibrohim Adham shaxsi haqida Farididdun Attorning "Tazkirat ul-avliyo", Alisher Navoiyning "Nasoyim ul-muhabbat" asarlarida ko'pdan ko'p naql va hikoyatlar berilgan. Jumladan, F. Attorning "Tazkirat ul-avliyo" asarida u haqida: "U dunyo va dinning sultoni, imon tog'ining hujjati, ilm-u uzlat ganjinasi, buyuk iqlimning shohi, lutf-u karam pardasi, zamonasining siddiqi, ro'zg'or hujjati edi", — deb ta'riflanadi.⁷⁵

Navoiy asarida esa: Mulukdan erkoni xud, mashhurdir. Yigitlikda tavba tavfiqi topti. Ibrohim Adhamning holati bag'oyat ko'pdir. Bir kitob bitilsa bo'lur", — deb yozadi.⁷⁶

⁷⁵Fariduddin Attor. Tazkirat ul-avliyo. —T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa uyi. 2012. — B. 108.

⁷⁶Alisher Navoiy. Asarlar. 15 tomlik. 15-tom. —T.: G'afur G'ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti. 1968. —B. 78.

“Ibrohim Adham tarixiy shaxs. U zodagon oilada tug‘ilib, puxta bilim olgach, ilohiyot va tasavvuf ilmlari bilan qiziqib, toj-u taxtdan voz kechgan va Olloh yo‘liga kirgan mashhur so‘fiy edi. Bu tasavvuf tarixidagi noyob hodisalardan biri bo‘lib, u haqda juda ko‘plab rivoyat va hikoyatlar dunyoga kelgan”.⁷⁷ Huvaydo tasavvuf tarixida chuqur iz qoldirgan buyuk so‘fiylar hayoti va ularning ibratli amallarini tasvirlar ekan, o‘z zamondoshlarini ulardan ibrat olishga undaydi:

Izzati dunyo birla hargiz kishi topmas murod,

Xorlikni pesh ayla b, misli Adham bo‘lmasa (208-bet).

Huvaydo ilohiy va insoniy ishqni bir-biriga qarama-qarshi qo‘ymaydi, balki insoniy (majoziy) ishq iztiroblarini his etmay turib, ilohiy ishq mohiyatini anglash dushvor. Shu bois shoirning ko‘p g‘azallarida ishq kuylangan. So‘fiylar obrazining g‘azalga olib kirishi esa, ilohiy ishqdan so‘z ochishni ko‘rsatadi. Ilohiy ishq botiniy bo‘lib, uni faqat qalb ko‘zi bilan ko‘rish mumkin. Bunday g‘azallarda Husni mutlaq jamoliga oshiqlik kuylanadi.

Agar qo‘ysang qadam ishq yo‘liga, monand Adham bo‘l,

Bo‘lib tarki havo dunyo g‘amidin kulli beg‘am bo‘l (148-bet).

Huvaydo tasavvuf g‘oyalarini targ‘ib etishda zamondoshlarining kamchilik va nuqsonlarini, gunohlarini o‘zining shaxsiy kamchiliklari sifatida qarab, yechishga intiladi.

G‘ami dunyoni yersan to bakay, emdi unut, ko‘nglum,

Chu Adham mosivo aylab, o‘zing andan sovut, ko‘nglum (176-bet).

Yoki:

Muyassar bo‘lsa sanga toju taxtu mulkati olam,

Ani zikri Xudo birla chu Adham pushtipo qilg‘il.

Shoir Ibrohim Adham timsolini keltirish orqali talmeh san‘atidan mohirona foydalangan. Muhimi, shoir Ibrohim Adham obrazini keltirish orqali, u haqidagi ibratli voqealarga ishora qilish orqali o‘z zamonasi kishilarini, hidoyat yo‘liga boshlaydi.

Mumtoz asarlarda an‘anaviy obrazlar oshiq va ma‘shuq xarakteri, sifatleri, kechinmalarini yoritishdan tashqari, she‘riyatning xalqchil ruh va hayot bilan uzviy bog‘lanishi kuzatiladi.

⁷⁷ Ro‘zmatzoda Q. Huvaydo va tasavvuf // Sino. – Toshkent: 2011. № 43-44. –B. 153.

Huvaydo ijodida keng qo'llanilgan obrazlardan biri Xizr obrazidir. Adabiyot tarixida bu obraz haqida turli afsona va rivoyatlar mavjud. Xususan, "Xizrning yashil kiyimdaligini o'simliklar olami bilan aloqador Xudolarga bog'lasa, ayrimlar Zardushtiylik dini e'tiqodiga borib taqalishini aytadi".⁷⁸ F. Nurmonov o'zining "Xizr obrazining genezisi va uning o'zbek folkloridagi talqini" mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasida "Xizr" so'zi arabcha so'z bo'lib, "yashil, ko'k" degan ma'nolarni anglatadi. O'rta Osiyo xalq ertaklarida u doimiy oq saqolli yoki oq kiyimda namoyon bo'ladi. Chunki "Oq soqol" mazkur xalqlarda qadimdan donolikni, bilimdonlikni bildirib kelgan"⁷⁹, – degan ma'lumotni beradi.

Huvaydo lirikasida ma'shuqaning jamolini aks ettirishda Xizr obrazi vosita rolini o'ynaydi.

Kechayu kunduz erurman tashnai obi hayot,

Xizrdek maygun labi ila shakarborimga arz (108-b).

Shoirning e'tirof etishicha, Xizr tiriklik suviga ega bo'lib, doimiy barhayot yurganidek, ma'shuqaning maygun labi ham huddi tiriklik suvi kabidir. U tiriklik suvining asosini yorning labida deb biladi.

Yozma adabiyotda va folklor asarlarda tasvirlanishicha, Xizrning bosh xislatlaridan biri tiriklik suvining egasi ekanligidir. Yuqoridagi baytda shu sifatlarga ishoralar qilib, oshiq uchun yagona ilinj ma'shuqa vasliga yetishishdir.

Chu sansiz dunyoda bir kun (ko'rinur) ko'zima bir yil,

Hayoti Xizrdur bo'lsang muyassar bir dam, ey dildor (89-b).

Shoir oshiqning ma'shuqaga bo'lgan muhabbatini yorqinroq aks ettirish uchun u ko'pincha Xizrning turli xislatlariga murojaat qiladi. Baytda shoir ma'shuqani shu qadar ulug'laganki, sensiz bir kun o'tgan kunim bir yilchalik ko'zimga ko'rinadi, bir dam yonimda bo'lsang, Xizr hayotidek yashagan bo'laman, deya e'tirof etmoqda.

Agar topsang bu dunyoda hayoti Xizr ila Ilyos,

Topolmassan o'limni ilgidin hargiz najot emdi.(241-b.)

Shoir bu o'rinda Yassaviya tariqati g'oyalarini davom ettirgan holda, insonlarni hidoyatga chorlamoqda. Ya'ni bu dunyoda Xizr va

⁷⁸ Sarimsoqov B. O'zbek marosim folklori. – T.: "Fan". 1986. – B. 194.

⁷⁹ Nurmonov F.

Ilyos singari uzoq umr ko'rsang ham, o'lim haq, hargiz urinma najot topa olmasan. Shu bois faqat bu dunyo uchun emas, balki u dunyo uchun ham zamin hozirla deyayotgandek. Bilamizki, Xizr va Ilyos tiriklik suvuga erishganlar. Shoir bu ikki obrazga ishora etish orqali ularcha yashasang ham, oxirat tadorigini ko'rmasang, hammasi bekor deya haloyiqni ogohlantirmoqda. Qanchalik uzoq umr ko'rsang ham, dunyo hirsiga berilmay oxirat tadorigini ko'r deyayotgandek.

Pari obrazi ham xalqning qadimiy tasavvurlari bilan bog'liq. Huvaydo she'riyatda pari obrazi hamisha ideal go'zallik timsoli sifatida talqin qilinadi. Shu bois shoir ma'shuqani mukammal tasvirlashda ushbu obrazdan o'rinli foydalangan. Huvaydo she'riyatida pari bilan bog'liq baytlarning ko'pchiligini ma'shuqaga "Ey pari", "Ul pari", "Bir pari" deb murojaat qiluvchi baytlar tashkil etadi.

Tushdi ko'nglim ichra darding telbalardek, ey pari,
Kulli olamdin kechib, begona bo'ldim oqibat (52-b).

Ma'shuqa-pari. Oshiq uning ishqida telba bo'lgan va hamma narsadan kechib, olamga begona bo'lgandek go'yo. Shoir yor ishqini shu darajada yuqori pardalarda kuylaganki, uning ishq tufayli oshiq telba bo'ldi. Unga yor vaslidan boshqa hech narsa kerak emas.

Nogohon aqlimni oldi bir pari parso kelib,
Telba aylab el aro, ul sho'x beparvo kelib. (48-b.)

Bu baytda ham huddi yuqoridagi bayt singari yor husni mubolag'ali tasvirlangan. Bilamizki, parilar nihoyatda go'zal bo'lib, ko'zdan g'oyib bo'lishi, insonga shikast yetkazishi, aqlidan ozdirish sifatlariga ega. Yor go'zalligi ham pari singari bo'lib, oshiqqa bir ko'rindi-yu, beparvo o'tib ketdi. Ana shu bir zumlik ko'rinish oshiqning aqlini olib, telbaga aylantirdi.

Namidi ham rabud o'tdi paridek nogah oldimdin,

Yiqildim bilmay o'zimni, ketib aqlim bo'lib yag'mo (37-b).

"Namud" – ko'rinish, "rabud" – tortib olish, jalb etish. Ya'ni shoir ushbu baytda yor jamolini pari jamolidan-da go'zalroq tasvirlash orqali oshiq ruhiyatidagi o'zgarishlarni ko'rsatib bermoqda. Ma'shuqa oshiqqa xuddi pari singari bir ko'rindi-yu ketdi. Ana shu bir lahzalik ko'rinish oshiq ruhiyatiga kuchli ta'sir o'tkazdi, shikast etkazdi. Oshiq o'zligini yo'qotdi. O'zni yo'qotish, o'zni

bilmaslik tasavvuf ta'limoti bilan bog'liq tushuncha bo'lib, shoir haq jamolini, haq vaslini kuylamoqda.

Telba qilibdur ul pari oldi ko'ngilni naylayin,

El kulibon mango dedi: "Bo'ldi sango nechuk balo"(28-b).

"Ko'ngil – ishq maskani. Ishq esa inson ko'nglini shodlikka nisbatan iztirob, g'am-qayg'uga oshno etadi."⁸⁰ Shunday ekan shoir oshiq holatini, ruhiyatini shu darajada mahorat bilan tasvirlaganki, natijada oshiq telbaga aylangan.

Hech kishi mendek jafog'a muftalo bo'lg'anmukin,

Bir pari pardanishiga oshno bo'lg'anmukin (185-b).

Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, shoir pari obrazi orqali yorning tengsiz go'zalligi, husni-latofatini ochib berishda, oshiq ruhiyatini yoritishda o'ziga xos tarzda qo'llagan.

Yozma adabiyotda muhim o'rin tutgan payg'ambarlardan yana biri Nuh (a)dir. Bu obrazning shakllanishida islom dini ta'siri katta. U Qur'onda zikr etilgan payg'ambarlardan biri. Qur'ondagi „Nuh“ surasida "payg'ambarlar oqsoqoli" Nuh allayhissalomning qissalari payg'ambar qilib yuborilishidan tortib, to qavmlarining orasidagi kofir bo'lgan kimsalar to'fon balosiga duchor qilinishlarigacha batafsil hikoya qilinadi. Sura Nuh allayhissalom o'z qavmlari orasida 950 yil turib, ularni Allohning diniga da'vat qilganlaridan keyin ham, ular (Od qavmi) pand-nasihat olishib hidoyat yo'liga yurishmagan. U zot Tangri taolloga iltijo qilib, bu kofirlarga o'z balosini yuborishini so'raganlari haqidagi oyatlar bilan xotima topadi".⁸¹

Nuh obrazining o'ziga xos sifati suv toshqini paytida jonzotlarni asrab qolishi va uzoq umr ko'rganligi bilan izohlanadi. Manbalarda 50 yil kam 1000 yil yashaganligi e'tirof etilgan. Nuh to'foni haqidagi afsona va rivoyatlar anchagina mashhur. Injil va Qur'on orqali keng tarqalgan Nuh va to'fon bilan bog'liq bo'lgan tafsilotlar jahon xalqlariga ham yaxshigina tanish.

⁸⁰ Bozorova N. Alisher Navoiy g'azallarida ko'ngil obrazi ("Badoye ul-bidoya" devoni asosida). Fil.fan.nom.diss..., – Toshkent. 2002. – B. 56.

⁸¹ Qur'oni Karim. O'zbekcha tarjima va izohlar muallifi Alouddin Mansur. – T.: Cho'lpon. 1992. – B. 197.

Rabg'uziyning "Qissasi Rabg'uziy" asarida keltirilishicha, "Oti yashkir erdi, navha birla yig'lashi uchun Nuh ataldi".⁸² Ya'ni ismi Shokir edi. Ko'p nahva tortganlari uchun Nuh ataldilar.

Xo'janazar Huvaydoning Nuh obraziga murojaat qilishini boshlang'ich manbalar bilan yaxshi tanish bo'lgani, mavjud an'anani davom ettirgani bilan izohlash mumkun. Chunki shoir eshonlar avlodidan bo'lib, diniy manbalarni yaxshi o'rgangan. Huvaydo ijodida Nuh obrazi alohida o'rin tutadi. Bu obraz orqali insonlarga faqat dunyo uchun yashamay oxirat tadorigini ko'rish lozimligi haqida, buning uchun esa Nuh kabi uzoq yashasang ham oxir borar yerimiz bir deya hayot saboqlari haqida insonlarga pand-nasihat berishda katta o'rin tutadi.

Hazrati Nuhi nabiylar ming yil yashab ,

Oqibat bo'ldi ul erning umru hech (58-bet).

Baytda shoir Nuh(a) ming yil yashasa ham oxiri chin dunyoga ketdi. Dunyoda hamma narsa o'tkinchi, hech narsa abadiy emas, kech qolmasdan haq yodini ko'nglingga jo qil. Hatto, Nuh(a) ming yil yashasa ham, bu dunyoda boqiy qolmadi deya kishilarni hidoyatga chorlamoqda.

Dunyo chun to'foni Nuh g'arq o'ldi anga jumla el,

Kim qanoat kishtiga mindi, omonat ul bexatar. (69-b.)

Dunyo to'foniga Nuh bilan jumla el g'arq bo'ldi. Lekin ular qanoat yo'lini tutgani uchun bu to'fon ham bexatar bo'lib qoldi.

Shuni aytish mumkinki, Ibrohim Adham, Hizr, Pari, Nuh obrazlari Huvaydo badiiy mahoratini kuchaytirishda muhim omil hisoblanadi. Shoir she'riyatidagi an'anaviy obrazlar lirik qahramonning ruhiy holati va ichki kechinmalarini aks ettirishda o'ziga xos mavqega ega. Badiiy ijodda, ayniqsa, she'riyatda ruhiyat tasviri, insonning ichki olami birinchi o'rinda turadi. Shoir g'azallarida Inson, uning taqdiri, qalb dunyosi, borliqning mohiyati haqida chuqur bahs yuritilgan. Shoir ijodini mumtoz adabiyot xazinasining munosib boyituvchisi sifatida baholash mumkin. Shoir adabiy me'rosi qancha ko'p o'rganilsa, yangidan-yangi qirralari ochilib boraveradi. An'anaviy obrazlar shoirga hayotni real va teran falsafiy tadqiq etishida boy g'oya va fikrlash imkoniyatini bergan.

⁸²Rabg'o'ziy. Qissasi Rabg'o'ziy. K.I. – T.: Yozuvchi. 1990. – B. 39.

MUNDARIJA

<i>Sh.Sirojiddinov</i> . Kirish.....	3
I. AKADEMIK AZIZXON QAYUMOVNING ILMIY-IJODIY VA PEDAGOGIK FAOLIYATI HAQIDA	
<i>Shuhrat Sirojiddinov</i> . Aziz Qayumovning xamsanavislik va uning g'oyalari haqidagi qarashlari.....	6
<i>Hamidulla Boltaboyev</i> . Mumtoz adabiyotning benazir olimi	10
<i>Surayyo Karimova</i> . Chin do'stlik namunasi.....	13
<i>Saidjon Qosimov</i> . Ustozga ehtirom.....	15
<i>Salimxon Naziriy</i> . Ustoz bilan so'nggi suhbat.....	19
<i>Noila Asilova</i> . Ulug' olim, mo'tabar inson.....	23
<i>Ma'mura Rashidova</i> . Akademik Azizxon Qayumovning "Nizomiy "Xamsa"si talqini" asari xususida.....	31
<i>Kamola Po'latova</i> . Aziz Qayumovning teatr va dramaturgiyadagi o'rni.....	35
II. ENG QADIMGI DAVR YOZMA YODGORLIKLARI	
<i>Marg'uba Abdullayeva</i> . Mifologik qarash va afsonaviy mazmun ifodasi.....	39
III. MATNSHUNOSLIK VA MANBASHUNOSLIK MUAMMOLARI	
<i>Jamahmatov Karomiddin Aynillo o'g'li</i> . Hoji Muhammad Shahdiy hayoti va ijtimoiy muhiti.....	45
III. ALISHER NAVOIY IJODINI O'QITISHNING NAZARIY VA USLUBIY ASOSLARI	
<i>Shoira Isayeva</i> . Ma'naviyat saboqlari.....	50
<i>Shahodat Usmanova</i> . Alisher Navoiy ijodida alloh tavhidi masalasi.....	52
<i>Raxmonova Shaxnoza Muxitdinovna</i> . Alisher Navoiy g'azallarini ifodali o'qitish tajribasidan.....	63
<i>Quvonchbek Mamiraliyev</i> . Navoiyning yetti vodiysi.....	67
<i>T.O. Norov</i> . Navoiy falsafasidagi ontologiyaga oid ayrim istilohlar izohi.....	72

IV. QO‘QON ADABIY MUHITI IJODKORLARI

HAQIDA

<i>Roziyaxon Xaboxunova.</i> Qo‘qon adabiy muhiti Aziz Qayumov talqinida.....	80
---	----

V. AZIZIYNING BADIY MAHORATI

<i>Islomov Zohidjon Mahmudovich.</i> Aziziyning adabiy merosi	87
<i>Fotima Ikromova.</i> Aziziyning “Navoiyga ta’zim” she’rlar to‘plami to‘g‘risida.....	92
<i>Alimov Ozodbek Sobirovich.</i> Navoiy nigohidagi Jomiy shaxsiyati Aziziy tarjimasida.....	94
<i>Axmedova Shoir.</i> Azizxon Qayumovning essenavislik mahorati xususida.....	101
<i>Ozodbek Alimov.</i> Aziz Qayumovning tarjimonlik mahorati haqida.....	105

VI. ADABIYOTSHUNOSLIK

<i>Niyozmetova Roza Xasanovna.</i> XX asr o‘zbek adabiyotini o‘rganish masalasi.....	109
<i>Xurshida Xamrakulova.</i> Jadid adabiyotiga xos ma’rifiy qarashlar.....	114
<i>Gulnoza Jo‘rayeva.</i> XX–XXI asr o‘zbek bolalar she’riyatida hajv janri va uning taraqqiyot tamoyillari.....	119
<i>Nazarova Dilafruz.</i> Huvaydo she’riyatida an’anaviy obrazlar	125
<i>O‘.Yo‘ldoshev.</i> Qaro ko‘zim g‘azali haqida mulohazalar.....	131
Azizxon Qayumov ijodidan namunalar.....	137